

ТЕРЕННИТЕ ЕТНОГРАФСКИ ЕКСПЕДИЦИИ ПРЕЗ 80-те ГОДИНИ НА ХХ В. – ПОСЛЕДНИЯТ ВЛАК ПО РЕЛСИТЕ НА ТРАДИЦИЯТА

Румяна Денчева, Мирослав Тошев

АЕК „Етър“, Исторически музей – гр. Омуртаг

THE ETHNOGRAPHIC FIELDWORKS OF THE 80'S OF THE 20 CENTURY – THE LAST TRAIN ON THE RAILS OF TRADITION

Rumyana Dencheva, Miroslav Toshev

АЕК „Ether“, Historical Museum – Omurtag

Abstract

The article focuses on the importance of ethnographic fieldworks in the construction of young professionals – ethnographers. These are the memories of students, members of the study circle of Ethnography, touching the magic of this science in the 80s of XX century.

Key words: fieldwork, informant, village, rural culture

И до днес, близо 30 г. след завършването на Великотърновския университет (ВТУ), с група колеги-историци от различни випуски, с различни съдби и професии, от всички краища на България поддържахме приятелски отношения. Свързващото звено помежду ни е кръжокът по етнография, в който членувахме по време на следването си и теренните етнографски експедиции, на които ходехме преди и след завършването. Винаги след първите няколко минути с общи приказки, неизменно започват спомени, добронамерено споделяне на информация за колегите, които не присъстват на срещата, размисли за тогава – времето на експедициите, и сега. Като мненията за настоящето – промяната в условията за работа на терен и информато-

рите, нестерилната среда, която намираме при новите условия, трудностите, при организирането на теренни експедиции, са тягостни. Темата, която предлагаме, макар написана формално от двама автори, е плод на колективните мнения и разговори на значително по-голяма група хора, минали през школата на ВТУ, кръжока по етнография и теренните етнографски експедиции*. Етнографи в душата си, те са запазили искрицата на идеализма от онова време, пренесли са я в професията и живота си, дори и да не са професионални етнографи, музейни или научни работници.

В съобщението няма да правим летопис или отчет на кръжока по етнография и експедициите, искаме само да потърсим магията на тази наука и следите, които тя остави в душите и професионалния ни път.

От историците само етнографите и специалистите от най-новата история имат щастието да контактуват непосредствено с обектите на изследването си, да се допрат до историята, било чрез предметяването ѝ, било чрез носителите на информация, преки участници и творци на събитията. В работата на терен липсва опосредстването на книгите, филмите, документите, пропагандата, лозунгите. Всичко е с човешки мащаби и дори героизмът изглежда делнично, защото го разказва кротко съвсем обикновен човек – без патос, без себеизтъкване и лозунги, а изследователят стои, слуша и разбира, че този дядо пред него е писал историята на България. **(Приложение 1)**

И неминуемо е двустранно влиянието между етнографията и етнографа, между анкетирания и анкетиращия, между емоцията на информатора (обикновено доста възрастен човек), понякога изливащ най-съкровеното от душата си пред допреди малко непознатия специалист, и младия човек, приседнал насреща му с тефтер и химикал, който попива и съпреживява разказа, защото си дава сметка, че е уловил историята “за ушите”. А преживяването от това общуване, дори на моменти духовно сливане, трудно може да се опише с думи.

* Заб. В приложенията към темата са ползвани само писмено предоставени спомени на Златка Димитрова Димитрова – учителка в Кърджали и Пламен Ечков – уредник в ОИМ – Ловеч, както и на авторите.

Както и преживяването, когато етнографът, откраднал малко време следващата година на поредната експедиция, потърси човека, споделил интимни неща с него, когато застане пред дома му, а на вратата го посрещне некролог... В такъв момент специалистът забравя професионализма и съвсем по човешки се разплаква или напива, или и двете. **(Приложение 2)**

Изследователската работа и работата на терен не се учат нито на лекции, нито на упражнения, нито от учебниците. Учат се на терен – по-добре 1 път да отидеш на експедиция и да видиш, отколкото 100 пъти да чуеш, че има такова нещо и че е интересно. Или поне на нас ни беше.

Битува мнение, че етнографията е наука за селото, с която най-добре се справят селски чеда. А ние, тогавашните кръжочници, масово бяхме граждани – от Варна, Пловдив, Велико Търново, Габрово, Ловеч... Какво тогава търсехме в селца, повече или по-малко забравени от Бога, без заплащане и облаги, жертвайки ваканциите, а по-късно и отпуските си, тръгвайки с по един сак да ни лаят селските кучета? Защо с километри вървахме из драките или стърнищата, носейки на гръб и ръце експонати за музеите? От какъв зор, след приключване на експедициите, се отказвахме от свободните си часове след лекции или работа, за да обработим материалите и записите, и да ги предадем безвъзмездно за архивите на съответния музей-организатор на проучванията? Отдадени до заблуда ли бяхме, чувството за мисия, че събираме и съхраняваме последното останало на терен, което можеше да се спаси все още ли ни водеше, или необяснимата сплав от много фактори, но факт е, че го имаше. **(Приложение 3)** Обсебеността от работата си личи и от изказването на Мирослав Тошев: „Какво падение. Срещам младо момиче и вместо да го питам имаш ли довчера време да се видим, аз го питам имаш ли баба да дойда у вас?” И, ако, да предположим, в началото изгодата е, че вместо на студентска бригада се отива на експедиция, по-късно тази „привилегия” отпада и на терен се ходи само през свободното време.

Най-ранната студентска експедиция е в Еленския край, следват в Смолянско, Тервелско, Кърджалийско, по няколко издания в Сливенско, Карнобатско, Сунгурларско и Вълчидолско, като някои от тях са след дипломирането ни. Според доц. д-р Ангел Гоев – първи

председател на кръжока по етнография и участник в първата студентска експедиция, етнографите са единствените изследователи, които могат да изядат обекта на изследването си. Фактически вярно твърдение, но едва ли стомахът е водещ за хора, дали душите си на една кауза и “вкусили” от магията на столетните традиции, до които се докосват.

Както и да са реализирали кръжочниците-етнографи, винаги се стремят да намерят връзка с любимата наука. Колегите, станали учители, правят кръжоци в училищата си, а класовете-квалификация, които придобиват, са на база етнографски проучвания и материали.

(Приложение 4)

Професионалната си съдба за по-кратко или по-дълго свързват с етнографията доц. д-р Ангел Гоев, Магда Милчева, Мирослав Тошев, Румяна Денчева, Даниела Ганчева, Ганчо Христов, Пламен Ечков, Христо Христов, Петър Люнчев, проф. д-р Васил Марков, Анюта Каменова-Борин, Иван Бъчваров, Димитър Балабанов и др. Единици от кръжочниците-етнографи правят кариера в науката, някои се реализират в администрацията и служебната йерархия, преквалифицират се доброволно или не, но всички запазват чара на наученото в кръжока и теренните експедиции – идеализма, тръпката от допира с историята, толерантността към другия и мнението му.

Етнографията и експедициите ни научиха не само да отваряме вратите с мандало на чуждите домове, в които влизаме като непознати. Научиха ни да отключваме човешките души и след няколко часа или дни, разговор със съвсем непознати хора да си ставаме почти като роднини. Сега е модерно да се говори за „тийм билдинг“, а формулата за това ние я бяхме открили още тогава – търпимостта и уважението към другия, който почти винаги беше и различния, когото изучаваме и се опитваме да разберем, беше задължителна и за отношенията помежду ни. Колективният живот, често пъти не лекият бит, общите цели, единомислието, отговорността пред задачата, с която сме се заели и съзнанието за важността ѝ, изградиха екип от съмишленици, базиращи отношенията си на доверие, взаимно разбиране, приятелство. Затова експедициите, започнали първоначално като студентски и на кръжочен принцип, продължиха и след завършването, когато ходехме не заради актив, по-леко минаване на

изпит или по принуда, ако изобщо е имало такава в кръжока. Местните музеи, в част от които работеха бивши кръжочници и експедиционери, ни канеха като частни лица да проучваме районите им и ние откликвахме с истинска радост.

И така до 1989 г., когато промените в икономиката и обществото рефлектираха и върху теренните ни проучвания. Комплексните експедиции, съставени от етнографи, фолклористи, археолози, краеведи, историци, траещи по 2 седмици и обхващащи 3-5 близки села с еднотипна култура, извършваха цялостни проучвания и следващата години продължаваха нататък. Работеше се съвместно, но ако някъде се откриеха непълноти или пропуски, колегите от местния музей ги оправяха в промеждутъка между поредните издания на проучванията. Фактически за 2-4 години се проучиха цели общини – примерно Карнобатска и Сунгурларска, както и етнографската група на гагаузите във Вълчидолско. И това се постигна не само заради ентузиазма, а и защото в експедициите участваха професионално добре подготвени и достатъчно като брой хора. Предварителната подготовка – запознаване от страна на етнографите с региона, краеведческите изследвания, наличната събрана от читалища и кметства информация, както и разговорите с местните институции и хората по места от страна на специалист от музея-организатор, бяха основата, на която започваше работата ни от първия ден. На база на доклади, касаещи проучените селища, се постави началото на научни конференции, както и издаването на темите от тях. Това беше старт на научната и издателската дейност в някои от малките музеи, а и прощъпулник в научната работа на не един от нас. Събраните материали – архив и експонати, попълниха фондовете на музеите, или чакат създаването на такива, съхранявани в читалищата.

Какво е положението сега? Не само комплексни, а и само етнографски експедиции, проучващи системно и пълно отделни региони или етнографски групи – няма. Ако някой ходи някъде – прави го за 1-2 дни сам или в камерен състав от местни кадри – краеведи, учители, историци от музея – хора, които не винаги имат нужната нагласа и знания как се работи на терен. А няма и как да се научат, защото почти няма кой да им го покаже. От там се променя не само качеството на работа, но и на целостта на събрания материал. Събираят

се материали само по една тема, често фрагментарни, а не цялата информация. В случая не визираме тенденциозното събиране на материали (или манипулирането им), поддържащи авторовото или на този, който е поръчал изследването (политическа партия, неправителствена организация, фондация и др.), твърдение, без значение изследователят дали е професионалист или профан.

Често липсва предварителното проучване на наличната информация, а събраните материали, колкото и непрофесионално да е подходено за събирането им при работа на терен, не се предават в музеите. Ако се вземат предмети от информаторите, те не се предават по съответния ред на институциите по места.

Друга негативна последица, с която се сблъсква днес проучвателят, е недоверието към личността и целта му на посещение – хората са напласнени да пускат непознати в домовете си и да показват пред тях както съхраненото от дедите, така и мислите си. Из селата шетат де данъчни, де всякакви инспектори, де тайни и явни апаши, насилиници. Селата обезлюдяха, няма ги местните структури – кметства, училища, читалища, функциониращи църкви, които много помагаша в проучванията на терен. Хората се страхуват да говорят за бита си, неуредиците, притесненията си, политическите си пристрастия, защото, ако мнението им се различава от това на временната местна власт, могат да бъдат ощетени или да им се създадат проблеми, които за нас, дете идваме и си отиваме, са последна грижа, но за тях са жизнено важни. **(Приложение 5)**

Може би най-неприятното, обаче, с което се сблъсква днес на терен етнографът, са информаторите. Хората на 70–80 г., които сега са източник на данни, фактически са родени през 30-те – 40-те години на ХХ в. Съзнателният им живот е минал във времето на социализма, ТКЗ, ДЗС, АПК, ако са живели на село или във фабрики, заводи, канцеларии, ако са граждани. Преминали са задължително образование – минимум основно, някои са с академично, което е насадило в тях начин на мислене, различен от традиционния. Нито църквата и християнството, нито езическите остатъци от народната вяра, са оставили съществени следи в живота и паметта им. Реалисти, повечето от тях смятат всичко за „бабини деветини”, а доколкото празнуват традиционните календарни и семейни празници, те са на битово,

домашно ниво, защото „такъв му е редът”, „да не кажат нещо хората”, „тъй правят всички”, „сега така е модерно”. Подобно е положението и по отношение на църковно-религиозните практики. Ранното излизане от родните домове – било за продължаване на образованието, било за работа в града, прекъсва естествената връзка между поколенията. В бащиния дом бабите и майките им все още са пазили традициите и знанията, но младите вече не са при тях, откъдето частично или изцяло спира предаването на знания, опит, вяра, обичайно-обредна система. Новият колектив, в който попадат младежите, е съставен от хора от различни краища на страната, с разнообразен възрастов състав, морал и традиции; сформиран е на база местоучене, месторабота или местоживеене и по никой начин не допринася да се съхранят традиционните регионални и локални специфики, етика и норми. Като се добавят и идеологията, агитпропагандата, много агресивна през 50-те – 70-те години на ХХ в. (когато тези хора вече съзнателно приемат или отхвърлят ценностите), низвергването на църквата, християнството и традицията, нещата стават още по-сериозни. Радиото, телевизията, вестниците идеологизират, манипулират и унифицират обществото по отношение на бита и обичайно-обредната система; обработките на песни, музика, танци, стилизирането на носии и обясняването на нещата елементарно, ако не и съзнателно примитивно и просташки, нормално допринасят до загуба на смисъла и семантиката на цялата духовна култура, обичаи, празници, лечебни практики и др. Това формира не само променени ценности и знания, а води до липса на ценности и знания изобщо по отношение на традициите.

За етнографията и на изследвачите ѝ трябва душа. Голяма, за да побере всичката обич, дадена от хората на терена и после чрез изследванията им, спомените, преживяванията, да се раздаде отново на докосналите се до тях. За да се усети тръпката по нещо безвъзвратно отминало. И на фона на това, което помним от 80-те години – посрещането рано сутрин от жените във Вълчидолско с прясно изпечени курабии или „Ела да ти заколя една диня” от всяка жена, срещана на Голяма Богородица; навсякъде – сядането на масата в домовете, в които сме анкетирали на „каквото Бог дал”, макар че нашето хранене е осигурено; уважението на общините, длъжностните лица по места и хората – наши информатори, защото сме си зарязали

къщите и сме ги уважили да идем да ги проучваме ... (**Приложение б**), настоящето е смазващо.

Та така за предишните етнографски експедиции и какво е сега... Казано с две приказки – той свят, който ние видяхме през 80-те години си отиде!!! Няма го вече и даже милиарди да дадем и тонове злато да изсипем, няма връщане! Ние видяхме, усетихме, докоснахме се до последните останки на традиционното общество в българските земи... И когато започнахме разработка на тази тема, заглавието си дойде само – хубаво е да си припомни човек и да сподели с другите, как е имал изключителния шанс да пътува с последния влак по релсите на традицията преди той да се изгуби в небитието...!

ПРИЛОЖЕНИЯ

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Мирослав Тошев: През 1984 г. бяхме на експедиция в Сливенските села. Базата ни беше в Драгоданово. В с. Седларево попаднах на много възрастен мъж. След като го разпитах за старите жилища стана дума, че той е бил артилерист и е участвал в превземането на гр. Одрин през 1913 г. Тогава темата „Войни за национално освобождение и обединение” не беше никак популярна; в училище само ги споменаваха като “шовинистични” и толкова. Но в университета ние ги откривахме в цялото им величие и трагизъм и понеже бяхме млади и ентусиазирани, просто горяхме и летяхме от патриотичен плам и вдъхновение. Та приказвам си аз с въпросния дядо и очаквам да чуя описание на велики подвизи, героизъм, атаки на нож срещу барабания огън на врага, победи, победни фанфари и т.н., но вместо това човекът нещо почна да мънка, усуква се... Аз послушах, послушах и страшно се разочаровах, защото съм се излъгал в надеждите си да науча нещо изключително за тия величави времена и с цялото си нахалство на 23 годишен хлапак, и даже с известна нотка на презрение, го питах: “Е, ти барем Одрин видя ли?”. Тогава старецът, който беше над 90-годишен, доста широкоплещест, с големи, гъсти, рунтави вежди, правещи лицето му внушително, и макар да беше прегърбен от годините, си личеше, че е бил висок на младини, сякаш се изправи, изпъна снага, хем без да става от малкото

си столче, погледът му светна... и като че ли стана по-голям от мене! Погледна ме и кротко каза: **“Аз съм се качвал на султан Селим джамия...”**!!! И моя милост чак тогава се усети, че ей този човек, дето стои пред мене и тихо ми приказва, е творил, съзиждал, създавал, построил, извоювал е с двете си ръце историята на България и самата България. Не я е писал или описвал, ами я е направил и се е мъчил да тегли оръдието си из калищата на Източна Тракия. Гладувал е, мръзнал е, яли са го въшките, подносвал е снаряди за оръдието, премервал се е, стрелял е по табиите на **“Одрина града голяма”** и направо си е залагал главата под турските снаряди и куршуми. Абе с две приказки, той е човекът, дето е вървял **“Под гърма на победите”** и за него ги е писал Вазов! А аз, едно момченце, едва ли не с жълто по устата, дето се развявам с химикал и лист и си мисля, че видите ли аз съм тука големият историк дето всичко знае и съм „стъпил на врата на времето”, дето никога, ама никога, ама съвсем никога няма да се кача на минарето на султан Селим джамия и да видя как изглежда Одрин от високото... си позволявам да му се подигравам, че не изпадал във възторг от тия събития... Ей само дето не потънах в земята от срам и от тогава винаги си го припомням тоя житейски урок! Та да се върна на въпроса... да, имахме изключителното щастие и привилегията да се срещаме с истински великите, обикновените хора и да научим много нещо от тях и то не само за историята и етнографията, ами и за живота като истински живот.

Мирослав Тошев: Друг един случай, който ми се е запечатал в съзнанието, и до днес често си го спомням. Не мога да се сетя в момента в кое точно село бяха ни поканили къщи, на двора и ни настаниха на масата. Както си му е редът, говорехме си с домакините, разпитвахме ги, в един момент аз се почудих, усъмних се нещо, което ми казаха... и тогава възрастната жена пред мен посочи с ръка масата и каза: **“Ако не вярваш... ей го хляба напреде ми!”**. Аз що не зяпнах, пред мен, през 80-те години на космическия XX век една жена се беше заклела в **ХЛЯБА!!!** Не в Господ, в майка си или в нещо друго, а в хляба. Разбира се, бях чел из книгите, че българите имали обичай да се заклеват в хляба, но като четеш, си оставаш с впечатлението за неща, случили се отдавна, някъде на друго място и дали са се случили или писарят е разбрал-недоразбрал, или пък ученият е искал да се направи на голям откривател и е писал каквото му дойде на ума, а сега, лично аз бях свидетел на един обичай от зората на земеделската цивилизация,

направо от времето, когато още Господ не е бил измислен и хлябът е бил Господ... И това се случва пред теб и ти виждаш, че то е част от ежедневиия светоглед на човека, седнал пред теб, а не нещо, за което са се сетили, защото настоятелно ги питаш за старите обичаи и обреди. Усещането, че се докосваш до мислите на първите земеделци, просъществували през хилядолетията и все още “живи” и днес, беше неопи-сваемо... все едно си хванал историята в ръцете си и усещаш как бие сърцето ѝ!

Мирослав Тошев: Беше на експедицията през 1981 г. в с. Градец, Котленско. Аз съм отраснал на терасата на четвъртия етаж във В. Търново и за капак, за да бъде пълна картината на моето градско битие, дори няхах баба и дядо на село, както всичките други деца по онова време. И, разбира се, си няхах никаква представа от реалния живот в земеделското традиционно общество, макар да се напъвах да го изучавам. Затова теренните проучвания бяха за мен един цял нов, напълно неизвестен и бих казал направо вълшебен свят, който можех да пипна с ръце, а не само да го гледам на картинка в книгите или на кино. Та на експедицията в Градец... влизаме в една двуетажна къща, чието лице гледа към улицата, модерно подредена с железни кревати, със столове, с големи прозорци... явно в нея са живеели богати хора. Разгледах я аз, описах я и като тръгнах да излизам, отзад в двора забелязах една къщичка, дето като я погледнах веднага ми дойде на ума, че сигурно беше излязла от приказката за баба Яга... Е, нямаше кокоши крака де, но... Беше направена от дялани талпи... не разбичени, а цепени и после дялани, след което са били сглобени на засек... с две думи технология направо от зората на цивилизацията! Да я гледаш и да не вярваш на градските си очи! Но изненадите не свършиха до тук! Разбира се, влязох вътре да я изследвам, да я документирам и като се позавъртях в единствената ѝ стая за живеене, забелязах на стената да виси бая голямка дървена лъжица. Откачих я аз и гледам... на дръжката и с нажежено желязо е изписано „1812 г.”! Направо зяпнах... тогава ми дойде на ума, че когато Наполеон се е опитвал да покори Русия, някой тук, с тая лъжица си е сипвал чорба или е бъркал яхния! И тая обикновена дървена лъжица е „преживяла” толкова години, и е служила на сума ти поколения, сега си виси кротко на стената... Чувството, което ме заля тогава, беше неопикуемо, пък и днеска като си спомня... да държиш в ръцете си свидетеля на столетията под формата на една проста лъжица... проста, ама истинска... не е реквизит, не си я изкопал от руините на

някой античен град, не я гледаш през стъклото на витрината в някой музей, а си влязъл в една къщичка и си я откачил от стената! Подобно чувство изпитах, когато пипах подписа на Антонеску под Крайовската спогодба и подписа на Г. С. Раковски в сметководната книга на българската църква в Цариград... Но сега като си помисля, то не беше чак толкова силно, защото това бяха официални документи и някак си стояха доста далече от обикновените хора, от техния живот, пазеха се в архиви и библиотеки... Абе не са като лъжицата, дето влизаш и я откачаш със собствените си ръце от стената в къща от цепени талпи... Та прибрахме я тая лъжица и сега би трябвало да е в музея в Сливен.

Мирослав Тошев: Спомням си за една старица в с. Пет могили – Беш тепе, на Млекаревската експедиция. Отидохме ние, както си му е редът, в кметството и от картотеката взехме имената на най-възрастните хора в селото. За едната от бабите, над 90-годишна, си „точехме етнографските зъби” за ползотворна анкета и как ще научим нови интересни неща. Обаче нищо подобно! Тя трудно чуваше, почти не виждаше и едва говореше. От благоприличие, за да не си тръгнем две минути след като сме дошли, продължихме да я питаме за разни неща и накрая аз на висок глас я запитах: „Е, как си, как се чувстваш?”. Тоя път тя ме чу и съвсем ясно ми отвърна: „Само не съм заровена!”. Тогава да съм бил на 24–25 години – животът беше пред мен, кой ще ти мисли за такива работи... С течение на годините обаче, все по-често се сещам за тая старица от с. Пет могили – животът може да се погледне и от този ъгъл...

Мирослав Тошев: На експедицията в с. Градец бяхме настанени в базата на културните дейци. Това беше една традиционна дъсчена къща, основно ремонтирана, реставрирана и адаптирана за съвременните люде, разглезени от цивилизацията. На втория ѝ етаж имаше много голям къшк с менсофа. Моя милост, 1000 % градско чедо, както вече си казах, си науми да спи именно там. На менсофата имаше постлан истински козяк, на който лягах, а отгоре се завивах с вълнени китеници. Беше изключително преживяване – никога дотогава не бях ношувал на открито! Незабравимо – твърдите дъбови дъски, сигурно одялани преди 100 години, бодливият козяк от истинска козя козина, свежият, студен планински въздух, росата сутрин... за звездите и нощната тъма няма да говоря, защото те са работи „романтични”, както е модерно да се казва сега по американските филми... Та тогава започнах да разбирам

и да проумявам как са се чувствали нашите дядовци на козяка... По-добре един път да видиш, отколкото сто пъти да чуеш!

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Румяна Денчева: През 1984 г. бяхме на експедиция в селата Сигмен, Раклица, Раклиново, Кликач, в Карнобатско. Няколко дни работих с баба Ана и дядо Симеон в дома им в с. Кликач. Освен народна вяра, събирах също календарни и семейни празници. Когато ми разправяше за сватбите в техния край и в частност за тяхната сватба, баба Ана навлезе в детайли около първата им брачна нощ, до които не очаквах, че ще ме допусне. Като видя, че мъжът ѝ се навърта и подслушва, усмихвайки се на спомена, тя се сепна и хвана за устата: „Божке, какви неща приказвам! Аз на никой до днес не съм ги казвала!” Обяснявайки пък имената на половите органи, почти тема-табу за коментари на традиционно възпитаната жена, възкликна с изненада и погнуса: „Пу! Как можа тоя „топуз” да ми се побере в устата!!!” („Топуз” в селото наричат мъжкия полов орган, а сквернословие то хич не се връзваше нито с морала, нито с манталитета на иначе оперената и засмяна бабичка.) През 1985 г., обхождайки съседните села, тръгнах с кутия локум да нагледам старите си познайници. Истински потрес изпитах пред дома им, виждайки некролога на скоро починалата баба Ана. Така и не почуках на портата. И досега изтръпвам при този спомен.

Мирослав Тошев: И един особен урок научих от нашите експедиции. Още на първото ми теренно проучване през 1981 г. в Новогагорски села. Тогава в с. Младово разпитвах един старец на над 100 години. Аз тогава съм бил на 20 години и за пръв път в живота си виждах и разговарях със столетник... и бях много впечатлен. Това първо... после в с. Коньово, където ни беше базата, попаднах на местен самоук художник. Той ми нарисува старите селски къщи и по-късно тази скица я приложих в дипломната си работа. Така... свърши експедицията, върнахме се за учебната година. Аз работех по дипломната си работа и се оказа, че има още някои неща, които не съм доизяснил. Затова на следващата 1982 г. пак се върнах в Коньово да си попълня пропуските... но, столетникът от с. Младово вече си беше отишъл от този свят, а самоукият художник се беше разболял и бе настанен в психиатрично болнично заведение... Край!!! Повече нямаше как да говоря

с тях каквото и да направех... каквото било – било... Чак тогава усетих, че животът си върви и то само напред. И не можеш да се изкъпеш два пъти в една и съща река, както са казвали древните мислители. Ама едно е да го четеш в сборника с мъдрости от вековете, друго е да го усетиш ти самия на място и с душата си. Та оттогава знам и се стремя никога да не оставям недовършена работа... И още нещо – започнах да разбирам как ние, обикновените студенти-експедиционери, сме направили безсмъртни старците, които разпитваме, защото сме записали на хартия и опазили за поколенията техните спомени, познания, мисли и имената им, разбира се...

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

Златка Димитрова: Струва ми се, че първата експедиция за нас беше през 1979 г. със Смолянския музей. ... Ходихме из българомохамедански и християнски села. Даже закупихме за музея халища, чорапи и др. от Забърдо – българомохамеданско село. Спяхме в хотела в Чепеларе. Селото е в отбивка от пътя Смолян – Пловдив. Блъскахме десетина километра пеша до селото и после обратно. Мъкнахме и закупеното. Абе все сме си били луди. Никой не ни е карал. Разбрахме от музейните работници, че тези неща те ги закупуват и ние ги помъкнахме. Днес селото има автобусна връзка с Пловдив, но тогава мъкнахме всичко на гръб и се движехме по един пуст и тесен път. Купувахме си храна от селата, в които ходехме. Дали е било с наши пари – не помня. Затова в едно помашко село си останахме гладни – беше неделя и единственият магазин не работеше, но имаше изнасяне на чеиза на една булка и *смидаль* – нещо като нашите пити на бебето на 40 ден. Там си хапнахме, ама аз нали съм си гнуслива, а и бяха насядали на земята. Представяш ли си ме. На другите хич не им пукаше и си хапнаха, а и на хората им беше много приятно. Пламен Ечков пратихме в с. Хвойна да купи хляб от фурната, в която се печеше. Той се забави много дълго време и тръгнахме да го търсим. Пламен събираше детски игри. Представи си гледката. Хляб няма. Всички баби на опашката. Строени в две колони, застанали една срещу друга и се дърпат, а Пламен извадил тетрадката и записва играта.

Румяна Денчева: В една от експедициите през 1985 г. – в Зимен или Огнен, се придвижваме от село в село по пладне пеш. Жега. Под

краката ни – бодящи бозави стърнища, над главите ни – сиво натегнало небе, а между тях – въздухът трепери. И ние крачим през полето, за по-напряко, но с известна несигурност за правилната посока. Къщи не се виждат наникъде, няма и хора додето око гледа. И точно, когато положението стана критично – накъде, все пак, вървим? – в средата на нищото, седнал на земята под китка рехави драки, един дядо пладнува с няколко овце. Просветна ни. Питаме го за посоката, а той метна с ръка, рече: „По тѐля, по тѐля...” и ни загърби. Преведено – да се движим по трасето на далекопровода за високо електрическо напрежение, минаващ през къра. Послушахме го. От тогава „По тѐля, по тѐля...” стана летяща фраза, заместваща посока, подкана, закана и какво ли още не.

Румяна Денчева: Единствено във Вълчидолските експедиции – Караманите и Искър – 1987 и 1988 г., сме имали някакъв транспорт, осигурен на доброволен принцип. Като изключим мотопеда „Симсон”, който така и не разбрах дали беше личен на ръководителя на експедицията Живко Иванов или общински, със Запорожеца си ни возеше журналистът Ванилин Гавраилов и тогавашната кметница на с. Добротич – Златка, която имаше Варгбург. Когато имаха възможност, те съобразяваха маршрутите си с нашия и ни вземаха от село до село. Иначе, по другите експедиции, случвало се е и на трактор да се прибираме до базата, и с каруца, и с каквото мине, но най-вече – с автобус, когато имаше, и пеш.

ПРИЛОЖЕНИЕ 4

Златка Димитрова: Аз продължих и като учител да се занимавам. Имаше в Кирково кръжок и събирахме обичаи. Тогава имаше едно движение „Народната памет разказва”, а и там трябваше да се докаже, че са българи. Е, никой официално не казваше това, но със събирането на обичаите точно това се постигна, даже някои от плетените чорапи, които събрахме (имаше и други предмети, но не ги помня) и до днес са в музея.

Мирослав Тошев: Така се случи, че аз в един момент от своето житие-битие започнах работа на археологически разкопки в с. Самоводене и, вместо да усвоявам премъдростите на праисторията, по цял ден си приказвах с възрастните хора, които работеха на обекта, защото така бях свикнал от нашите експедиции. От тях научих толкова много

за традициите на отминалите години, сума ти “крилати изрази”, житейски максими, дълбокомислени умозаклучения на тема живот и хора преди и сега, че и до ден днешен те ми служат и ги употребявам в ежедневната си работа. И един пример: “Кой трябва да сее тиквите на нивата? Ами трябва да са по-дупести булки, че да станат и тиквите големи и добре окръглени, та да хващат око!”

След около две години се озовах на товарната гара във В. Търново, в сектор ТРД или товаро-разтоварна дейност, сиреч... хамалин. За моя най-голяма радост колегите по професия бяха хора с много богат и разностранен житейски опит, който с щедра ръка споделяха на всеослушание, а как ми се радваха, когато проявявах интерес към времето на тяхната младост... От там знам, че “Навирен таквозникки кално дупи ни гледа!”, а “Циганина не си пари пръстите докато си чука клинците, щото има клещи!” и дори, от какво се правят пунгиите за тютюн или пари. В добавка тези поучения ми бяха поднасяни в точния момент, когато ежедневната работа или обстановка го изискваше... Тоест аз вече не бях кабинетен “записвач” на традицията, а участвах в нея... Сега, като се замисля, имам чувството, че бях се наместил в машината на времето, с която имах изключителния шанс да се върна назад и да усетя що за чудо е бил животът от преди 50-60 години, а като се има предвид колко бавно се променя човешкото мислене, вероятно съм се докоснал и до по-дълбоките пластове на времето.

Румяна Денчева: По разпределение започнах работа в Държавен архив – Габрово, през 1986 г. Макар да завърших специализация по архивистика в 1989 г. и работата с документите да ми допадаше, при всяка възможност се връщах към етнографията. Като резултат от ровенията ми в архивите излязоха редица статии с етнографска насоченост в пресата, доклади за научни конференции и брошурата – тематичен списък „Краеведчески изследвания за селищата от бившия Габровски окръг”. А всички отпуски до 1989 г. (докато се организираха експедиции) „случайно” съвпадаха с датите на проучванията, в които неизменно участвах. Когато по-късно ми се отдаде възможност да започна работа в АЕК „Етър”, място за колебание нямаше – върнах се към първата си любов.

ПРИЛОЖЕНИЕ 5

Мирослав Тошев: Като си ги припомням сега нещата и се връщам назад във времето... и си мисля за днешния ден... какво научихме от тези теренни етнографски експедиции от преди 25-30 години... не ми се ще да се хваля, но имах няколко случая в наши дни, които много ме впечатлиха... пък са си и твърде показателни.

Преди година-две чакам да ми дойде на гости в музея моя позната д-р по етнология. Чакам аз, но по едно време мобилният звъни и д-р пита: „Миро, ти защо си се заключил?“. Брех, как тъй ще съм се заключил! Отивам аз на входната врата и що да видя... д-р по етнология не може да отвори мандалото, с което се затваря портата!!! Какво да кажа... е, ние поне по селата се научихме как се отваря мандалото, юрдека, ключарката и т.н. ...

Друг път с един археолог праисторик – солиден колега с научна степен – сме се заприказвали и аз попитах защо при нас праисторическите жилища са се правели от плет, измазан с кал, а не от кирпичи, както в Месопотамия например. И моят познат-специалист дълбокомислено ми обясни, че тук на Балканите вали много дъжд, който размива кирпича, а в Месопотомия няма дъжд и заради това тъй се получава... Чудих се и се маех на подобни умозаклучения... По селата се бяхме нагледали на кирпичени къщи на 100 и повече години... как ли не ги беше размил дъждът, а?

Та в тоя ред на мисли... за предишните етнографски експедиции и какво е сега... Аз тръгнах по експедиции през 1981 г. и до 1988 г. съм обикалял в Новозагорско, Котленско, Сливенско, Карнобатско, Сунгурларско, Вълчи дол, Троянско, Свищовско... и още .. може да пропускам нещо... После по разни причини тези експедиции престанаха и чак през 2010–2011 г. отново имах възможност да обикалям повече време по селата, макар и по различен начин... Отиваме за един ден с кола и говорим със старците, а не както преди да се съберем цял екип, да имаме база и да бъдем няколко дни постоянно сред хората в селата. Но и това бе достатъчно да се отчая! През 80-те години селата бяха все още “живи” и пълни с хора... е, вече се усещаха признаците на обезлюдяването, но едва-едва. Още действаха кооперативните стопанства, по улиците вървяха трактори, имаше добитък, работеше се освен държавното и частното ползване. Абе живот имаше и хора в активна възраст, уверени в себе си, работят, състоятелни са, имат планове за бъдещето!

А сега е пустош и мъртвило безподобно – къщи, читалища, кметства, църкви... изоставени, срутили се, стърчат само изгнили греди, купища изпотрошени керемиди. Навсякъде обрасло с буренак и само шир расте, пущинак, не можеш да познаеш имало ли е ниви и дворове, нямало ли е... Особено в балканските села, както тия в община Антоново, които проучваме сега. Хора няма, останали са само самотни старци, зарязани от всички, потънали в мръсотия, едвам мърдат, едва са живи, плаче ти се като ги погледнеш. Хаос, кражби, грабежи, няма кой да им помогне поне малко от малко, нямат никаква надежда да им се случи нещо що годе хубаво... Миналата есен в с. Моравица ни заведоха при един старец и се оказа, че през нощта му бяха откраднали коледника... Какво да го питаш тоя човек, за какви обичаи, истории, топоними или каквото и да е, не ти дава сърце да говориш с него... ТРАГЕДИЯ!!!

ПРИЛОЖЕНИЕ 6

Пламен Ечков: За мен в експедицията 1979 г. най-добре ме посрещнаха в с. Павелско, то е съседно на Хвойна. Там за първи път опитах чеверме и ми пяха своеобразния химн на Родопите „Руфинка болна легнала”.

Пламен Ечков: Отиваме ние в едно погранично село, забравил съм – Кушла или мисля Аламовци се казваше. Много трудно свикнах с техния диалект. Отначало малко разбирах и трябваше ръководителката на етнографския отдел Мариана Райкова да ми превежда на книжовен български. Един път отиваме в едно село, хората ни посрещнаха добре, седнахме на трапезата и един ми вика: „Па, момче, я донеси ъглока.” Аз се опулих. Как да му донеса ъгъла – той е неподвижен? А той какво искал да ми каже – да донеса една домашна кърпа – на смоленски диалект се казва ъглок.

Румяна Денчева: Няма да забравя втората експедиция във Вълчи-долско. Базата беше в с. Искър, а ние – две жени, правихме снимки и записи до късно вечерта в читалището на с. Михалич, отстоящо на 2 километра. Августовският ден е дълъг и репетицията на състава беше обявена за 8 ч. вечерта. Участничките, болшинството жени, работещи на полето и в свинефермата, трябваше да се приберат, да нагледат в движение животните в собствените си стопанства, да се поизмият и едва тогава да дойдат в читалището. Чакахме ги уморени от анкетите

през деня, от жегата, притеснени, че самодейките ще са недоволни от допълнителното удължаване на натоварения им делник, а и, защо да си кривим душата, как ще се приберем из тъмниците до Искър.

Жените дойдоха засмени, в носии, с накити и китки, сякаш отиват на международен фестивал, а не в селското читалище, където ще им направим няколко снимки и ще запишем песните им на касети. Никоя не каза, че е уморена, че бърза или има работа. Нямахше нервност, недоволство, намеци или капризи, когато ги молехме да спрат или повторят нещо. С търпение и разбиране за работата ни, те направиха делничната вечер истински празник за душата. И не заради шишето ментовка, което някоя от тях пусна за по глътка. Жените пееха и танцуваха, смееха се и тяхната сърцатост прогони и от нас жегата, умората, рутината от тази делнична работа. Когато свършихме, за да не се мотаем по тъмниците, някак тихомълком ни осигуриха транспорт до базата в Искър, където колегите вече бяха започнали да се тревожат.

Смаях се не толкова от песните и танците, които иначе си бяха хубави, а от духа на тези вече не млади селски жени, станали преди изгрев, работили до залез, и способни да пеят и танцуват цялата вечер от душа, навлечени в носии при августовски температури. Възхищавам им се и до днес.

Част от участниците в експедиция „Зимен” 1985 г., Карнобатско

Част от участниците в експедиция „Крушево” 1987 г., Карнобатско, пред базата – училището в селото

Някои от информаторките ни – с. Метличина, Вълчидолско, 1987 г.

Обсъждане на находки – с. Брестак, Вълчидолско, 1987 г.

Работни моменти от експедиция „Караманите 1987 г.“

*Част от участниците в експедиция „Караманите 1987 г.”
пред базата – у-ще „Кирил и Методий” в селото*

*Престилка с антропоморфни бродерии – с . Метличина, Вълчидолско, с
притежателката си – наша информаторка, 1987 г.*